

УДК 616.853-052

ВИВЧЕННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ З ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ В СУДОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Завязкіна Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У роботі розглянуто необхідність вивчення та систематизації психодіагностичних комплексів при проведенні комплексних психолого-психіатричних експертиз задля можливості клініко-психологічного аналізу розладів психічної діяльності та їх впливу на кримінальні делікти. Наголошується на необхідності аналізу впливу на здійснення противоправного діяння цілого психологічного комплексу змінних: інтелектуального рівня, вольових процесів, розумової працездатності, особливостей уваги, емоційних проявів, короточасних епізодів стресового характеру та ін. Аналізується розвиток психологічних підходів під час проведення експертиз в цілому.

Ключові слова: *судово-психологічна експертиза, осудність, обмежена осудність, неосудність, психодіагностичні методи, психічні розлади, інтелектуальна діяльність, вольові процеси, емоційна сфера.*

В работе рассмотрена необходимость изучения и систематизации психодиагностических комплексов при проведении комплексных психолого-психиатрических экспертиз для анализа расстройств психической деятельности при совершении криминального деликта. Подчеркивается необходимость анализа влияния на осуществление противоправного деяния целого психологического комплекса переменных: интеллектуального уровня, волевых процессов, умственной работоспособности, особенностей внимания, эмоциональных проявлений, кратковременных эпизодов стрессового характера и др. Анализируются развитие психологических подходов при проведении экспертиз в целом.

Ключевые слова: *судебно-психологическая экспертиза, вменяемость, невменяемость, ограниченная вменяемость, психодиагностические методы, психические расстройства, интеллектуальная деятельность, волевые процессы, эмоциональная сфера.*

Zavyazkina N.V. STUDYING OF CRIMINAL BEHAVIOR OF PERSONS WITH MENTAL ANOMALIES IN JUDICIAL PSYCHOLOGY

The article considers to the necessity of studying and systematization of psychodiagnostic complexes during the complex psychological and psychiatric examinations for the analysis of mental disorders at the moment of the commitment of a delict. It emphasizes the necessity to analyze the impact of the implementation of the wrongful act of psychological complex variables: intellectual level, volitional processes, mental health, special attention, emotional displays, the short-term nature of the stress episodes etc. Also the paper analyzes the development of psychological approaches in conducting examinations in general.

Key words: *judicial and psychological examination, sanity, limited sanity, diminished responsibility, psychodiagnostic methods, mental disorders, intellectual activity, strong-willed processes, emotional sphere.*

Постановка проблеми. Сучасні умови життєдіяльності українського суспільства обумовлюють збільшення кількості стресових факторів, які, в свою чергу, породжують емоційне напруження людей, а також сприяють виникненню психічних розладів. Проведеними науковими дослідженнями виявлено тенденцію до погіршення психічного здоров'я населення України [1; 2]. Первинна захворюваність населення України на розлади психіки в 2015 році становила 319 на 100 тис. населення. Рівень поширеності таких захворювань серед сільських мешканців на 14% вищий, ніж серед містян, і продовжує зростати (у 2015 році – на 0,3%, якщо порівнювати з 2014 роком). У структурі розладів психіки та поведінки переважають непсихотичні розлади (у тому числі й депресії) – їх виявлено в майже півмільйона українців, психотичні – у понад 260 тис. осіб, невротичні розлади, пов'язані зі

стресом, – у майже 130 тис. осіб дорослого населення країни.

Це підтверджується й дослідниками у сфері судової психіатрії. Так, за словами В.Б. Первомайського та В.Р. Ілейко, збільшення психічних розладів за рахунок непсихотичних є беззаперечним клінічним фактом [3; 4]. При цьому серед злочинців, визнаних осудними, встановлено значну кількість осіб із психічними розладами, які у певних ситуаціях можуть знижувати адаптивні властивості, ослаблювати механізми внутрішнього контролю особистості, згужувати можливість вибору нею адекватних ситуації рішень і варіантів поведінки або, навпаки, полегшувати здійснення імпульсивних вчинків. Все це негативно позначається на розвитку особистості і може проявлятися у поведінці, в тому числі протиправній. Психічний стан особи впливає на цілий комплекс кримінально-правових

та процесуальних проявів суб'єкта: сам факт злочину, його характер, обставини вчинення [4; 5; 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічне підґрунтя для вивчення злочинної поведінки осіб з психічними розладами заклали вітчизняні й зарубіжні вчені в галузі кримінального права, юридичної психології, судової психіатрії та криміналістики, зокрема Д.О. Александров, Ю.М. Антонян, Л.М. Балабанова, Ю.В. Баулін, В.О. Глушков, М.Г. Иванов, А.І. Долгова, О.В. Кербіков, О.М. Костенко, М.В. Костицький, А.Є. Лічко, Д.Р. Лунц, О.М. Морозов, О.Д. Сітковська та ін.

Здатність усвідомлювати фактичне й соціальне значення своїх дій (бездіяльності) в конкретному випадку та керувати ними або існує, або ні. Якщо особа, яка має незначні психічні аномалії, визнана осудною, то це питання буде вирішено однозначно: суб'єкт осудний, здатний відповідати за провину.

Вина – це психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння, виражене у формі умислу або необережності. Складовими елементами вини є свідомість та воля, комбінації яких утворюють різні модифікації вини. Елементами, сукупність яких утворює зміст вини, є інтелект і воля. Ступінь вини – її кількісна характеристика, яка зазначається не тільки формою вини, але й особливостями психічної діяльності особи в процесі вчинення нею злочину та іншими обставинами. Саме психологічний «шар» внутрішніх конфліктів, які знаходять своє віддзеркалення у поведінці, повинен бути проаналізований з психологічної точки зору [7].

При проведенні експертиз щодо вирішення питання спроможності підекспертного усвідомлювати свої діяння та керувати ними необхідним є не обмежуватися у висновку загальним формулюванням про те, що особа під час вчинення злочину могла (не могла) усвідомлювати свої діяння та керувати ними, а проводити аналіз та описання психологічного стану підозрюваного, зазначити, які наявні психічні порушення впливали на його можливість здійснювати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, бо саме зниження свідомо-вольового контролю особи за своєю поведінкою під час вчинення нею злочину впливає на ступінь вини.

Постановка завдання. Мета статті полягає у розкритті психологічного підґрунтя задля вивчення злочинної поведінки осіб з психічними розладами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вплив психічних розладів (аномалій) на психічний стан осіб, які вчинили

кримінальні дії та визнані осудними, може бути різним: у цих осіб можуть бути змінні пороги чутливості, емоційної стійкості, здатності до усвідомленого самоконтролю. Можуть відмічатися загострення таких рис особистості, як низька емпатія (або її відсутність), схильність до самонакручування, злопам'ятність, застрягливість, неконформність (або підвищена навіюваність) тощо. Наявність психічних аномалій може значним чином впливати на формування особистості, сприйняття навколишньої дійсності, способу життя і поведінку [8; 9].

Осудність, тобто визнання здатності суб'єкта діяти, керуючись свідомістю і волею, має певну біологічну основу та психолого-правовий зміст.

Осудність є самостійною категорією, що має свої специфічні ознаки, служить умовою настання кримінальної відповідальності. У широкому розумінні осудність означає здатність нести відповідальність перед законом за свої дії. У кримінально-правовому контексті осудність – це необхідна ознака особи, що притягається до кримінальної відповідальності, при якій її дії можуть бути поставлені в провину. Будь яку психічно здорову людину не можна розглядати як осудну. Так само не слід відносити поняття «неосудність» до тих пацієнтів психіатричних лікарень, які не вчинили кримінально-карних дій.

Для констатації осудності необхідно з'ясувати здатність до усвідомлено-вольової поведінки в тих межах, в яких розробляється, приймається і реалізується рішення про суспільно небезпечні дії (бездіяльність): усвідомлення конкретної мети, шкоди, яку принесе реалізація таких дій і готовність до відповідної поведінки, незважаючи на заборону. При вирішенні питання про осудність з'ясовується базовий мінімально значимий рівень інтелекту й волі, який повною мірою притаманний у рамках конкретного поведінкового акту будь-якого осудної суб'єкту, має він психічні аномалії чи ні. Поняття «осудність» характеризує психічний стан злочинця під час скоєння злочину.

Неосудність встановлюється лише при виникненні обґрунтованих сумнівів у психічній повноцінності особи. Якщо ступінь психічних розладів злочинця була настільки значною, що момент усвідомлення суб'єктом власної кримінальності поведінки був ускладнений, виникає необхідність розгляду таких психічних аномалій в якості пом'якшуючих обставин [10, 11].

Неосудність визначається двома критеріями: медичним, під яким розуміють наявність психічних розладів, і юридичним,

що виражає нездатність усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними внаслідок цього розладу. Ознаки юридичного критерію (інтелектуальна й вольова) характеризують різні сфери психіки людини, які можуть бути порушені захворюванням із переважною поразкою тієї чи іншої області психічної діяльності. Осудність не може виключатися лише через наявність психічного розладу, вона виключається за наявності обох означених критеріїв, оскільки кожен з них окремо характеризує тільки один (медичний або юридичний) бік психічного відношення особи до скоєного суспільно небезпечного діяння.

Під психічними аномаліями, що не включають осудності, розуміють такі психічні відхилення, які послаблюють здатність суб'єкта в емоціогенній обстановці усвідомлювати громадську небезпеку своєї поведінки внаслідок відсутності у нього рівноваги психічних процесів. При оцінці конкретного діяння, здійсненого особою, яка має аномалії психіки, необхідно враховувати, чи існує причинний зв'язок між цими аномаліями і здійсненим злочином. В тих випадках, коли психічні аномалії були вирішальною ланкою в загальному ланцюзі причинного зв'язку, що призвів до скоєння злочину, покарання винному може бути пом'якшено [10; 11].

Як відомо, вольові психічні процеси разом з пізнавальними й емоційними у своїй сукупності визначають психіку як вищу форму свідомості.

Тому в психологічному значенні суб'єкт права повинен мати свідомість, у тому числі й волю, тобто свідомий характер діяльності людини проявляється через вольові дії [12]. У зв'язку з цим критерій неосудності, сформульований як нездатність розуміти значення своїх дій і/або керувати ними, оцінюють саме як психологічний критерій, що означає нездатність особи усвідомлювати свої дії тільки в момент здійснення діяння, але не свідчить про відсутність свідомості взагалі. Поняття розуміння (усвідомлення) і керування власними діями включені в деякі норми кримінального і цивільного права як інтелектуальна і вольова ознаки психологічного критерію неосудності.

Згідно з даними деяких авторів, серед осіб, які були направлені на експертизу у зв'язку з сумнівами, які виникли щодо їх осудності, особи, які признаються такими, складають близько 65%. Але ж «вага» психічного розладу, який не виключає осудності, безпосередньо пов'язана з конкретним суспільно небезпечним діянням. Тому

вкрай важливо аналізувати, чи впливають (якщо так, то яким чином) на прийняття та реалізацію рішення про злочин аномалії психіки, характер та ступінь вираженості яких недостатні для того, щоб визнати під експертного неосудним у відношенні до цього діяння.

При неосудності поведінка обумовлена (в більшості випадків) хворобливим розладом. При осудності (або обмеженій осудності) в детермінації протиправної поведінки аналізується адекватний зв'язок з навколишнім, викривлене віддзеркалення дійсності, роль особистісних рис та ін. Тобто поведінка та мотивація осудних осіб з психічними особливостями обумовлені, перш за все, психологічними, а не психопатологічними закономірностями, які впливають на механізми свідомо-вольової поведінки [13; 14; 15].

Особливого значення останнім часом набуває вивчення та систематизація комплексів змін при тих чи інших розладах психічної діяльності та їх значення при аналізі деліктів. Тобто не тільки урахування «внеску» того чи іншого межового розладу психічної діяльності в розвиток кримінальної ситуації, наприклад, аномалій психічного розвитку або вікових змін центральної нервової системи, але й вплив цілого психологічного комплексу змінних. Це можуть бути інтелектуальний рівень, працездатність, особливості уваги, емоційні прояви акцентуації характеру, короткочасні епізоди стресового характеру тощо.

Так, за визначенням Л.М. Балабанової, психологічний (юридичний) критерій неосудності включає відсутність у особи здатності усвідомлювати свої дії (інтелектуальна ознака) і керувати ними (вольова ознака). Інтелектуальна ознака свідчить, що особа, яка здійснила конкретне суспільно небезпечне діяння, не розуміла фактичного боку своїх дій і не могла усвідомлювати їх суспільне значення. Вольова ознака психологічного критерію неосудності полягає у нездатності особи керувати своїми діями. Це самостійна ознака, яка й при відсутності інтелектуальної ознаки може свідчити про наявність психологічного критерію неосудності [16].

А.Л. Южанінова та В.Ф. Єнгаличєєв стверджують, що для судової експертно-психологічної кваліфікації дій як здійснених людиною, що усвідомлює і розуміє їх значення, потрібна наявність чотирьох критеріїв [17]: 1) усвідомлення і розуміння умов ситуації; 2) усвідомлення і розуміння фактичного змісту здійснених дій; 3) усвідомлення і розуміння об'єктивного характеру і значення цих дій; 4) усвідомлення і

розуміння особового сенсу власних дій (їх цілей і мотивів, стосунків власних мотивів і цілей з мотивами і цілями інших людей, а також наслідків зроблених дій). Порушення одного з чотирьох рівнів дає змогу зробити висновок про нездатність людини в повній мірі віддавати звіт своїм діям, розуміти їх значення. Порушення двох і більше рівнів свідчить про нездатність підекспертного усвідомлювати значення власних дій. Експертний висновок про здатність суб'єкта до керування своїми діями можливий при встановленні мотивовідповідності та доцільності здійснюваних ним вчинків у юридично значимій ситуації [13].

Задля повноцінного аналізу всіх вищезазначених категорій в судовій експертизі використовують велике коло психологічних методів дослідження.

Так, метод спостереження як цілеспрямоване, організоване сприйняття та реєстрація поведінки об'єкту дозволяє вивчати поведінку підекспертного в різних умовах. Метод спостереження має для експерта епізодичний характер і проводиться у системі оцінки пізнавальних процесів та спілкування, а предметом спостереження можуть бути різні особливості вербальної і невербальної поведінки. Для підтвердження фактів спостереження користуються свідченнями родичів, сусідів, співробітників, даними характеристик з місця роботи або навчання, тобто аналізуються дані оточення підекспертного.

Метод діагностичної бесіди дає змогу отримати інформацію за заздалегідь наміченими питаннями, які необхідно з'ясувати. За допомогою бесіди досліджують відношення підекспертного до різних сторін життя, норм поведінки, моральних принципів тощо. Специфічна роль бесіди як методу дослідження особистості полягає в тому, що підекспертний дає словесний звіт про властивості та прояви своєї особистості. Тому в бесіді з найбільшою повнотою виявляється суб'єктивний бік – самосвідомість і самооцінка властивостей особи, переживання й емоційне відношення, виражене в них, тощо.

Експериментальний метод застосовується з метою вивчення окремих психічних процесів, пов'язаних з різними фактичними даними.

Фахівці відмічають, що відсутність спеціально розроблених методів може призводити до суб'єктивізму в оцінці стану підекспертного в кримінальній ситуації і до експертних помилок. Так, метод опосередкованої ретроспективної діагностики психічного стану (С.С. Шипшин, 2008) був спеціально розроблений для потреб судово-

психологічної експертизи. Базуючись на колір-асоціативному експерименті, він дає змогу істотно знизити усвідомлений або неусвідомлений вплив підекспертного на результати, підвищити об'єктивність у ретроспективній оцінці його стану, оскільки поєднує в собі переваги проектних методів з одного боку та статистичну обробку й аналіз – з іншого.

Для визначення загальної структури особистості, дослідження мотиваційної і вольової сфери, виявлення особливостей смислового сприйняття і оцінки різних ситуацій використовують цілу низку суб'єктивних, об'єктивних та проєктивних методик. Крім цього, проводиться психологічний аналіз (у т. ч. з використанням методу контент-аналізу) матеріалів кримінальної справи та медичної документації.

Таким чином, інтелектуальний та вольовий компоненти є віддзеркаленням особливостей перебігу психічних процесів особистості, зумовлених психологічними законами і закономірностями, у зв'язку з чим цей стан повинен описуватися психологічними категоріями й виявлятися за допомогою психологічного дослідження. Оцінюється вся сукупність психічних проявів людини, а не тільки психопатологічних.

Судові психіатри і психологи відзначають, що психічні розлади сприяють послабленню контролюючих функцій свідомості, обмежують альтернативні можливості вибору дій в тих чи інших ситуаціях та потребують ретельного вивчення в кожному окремому випадку.

Враховуючи, що експертна оцінка осудності вимагає визначення медичного та юридичного критерію – факту наявності психічного розладу і обумовлених ним порушень усвідомленої вольової регуляції діяльності, дослідники вказують на доцільність залучення експерта-психолога при визначенні здатності усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними через відсутність у висновках комісії експертів-психіатрів достатнього обґрунтування порушення психологічного (юридичного) критерію та необхідності психологічного й патопсихологічного аналізу поведінки підекспертного у момент делікту з метою доведення наявності порушеної внаслідок захворювання здатності до довільної саморегуляції діяльності.

Висновки з проведеного дослідження. Психічний стан особи визначається судово-психіатричною експертизою або комплексною судово-психолого-психіатричною експертизою, яка призначається після встановлення факту вчинення сус-

пільно небезпечного діяння цією особою за наявності даних, що викликають сумнів щодо її осудності. Водночас існуючий підхід до визначення осудності та її характеристик лише з огляду на стан особи під час вчинення злочину себе вичерпав і вже не задовольняє потреб практики. Порушена проблема потребує врахування таких індивідуальних особливостей особистості, як темперамент, спрямованість, характер, глибинні характеристики особистості, ціннісні та мотиваційні орієнтири тощо. Саме тому для встановлення осудності особи призначається комплексна судово психолого-психіатрична експертиза, яка на сьогодні набуває все більшого значення, про що свідчить статистика кількості призначених комплексних експертиз за останні роки.

Грунтовні дані судової психології свідчать про те, що особі, яка скоїла суспільно небезпечно діяння, порушення в інтелектуальній і вольовій сфері, розлади емоційної сфери, відсутність самокритичності, самоконтролю, обмеженість інтересів не дають змоги застосовувати адекватні до конкретної ситуації рішення, зіставляти свої дії з соціально-правовими нормами та нормами моралі. Також важливим моментом у комплексній оцінці чинників, що визначають експертний висновок, є вивчення кримінальної ситуації, що дозволяє оцінити ступінь актуалізації та впливу психопатологічного розладу, наявного у підекспертного, на його здатність до повноцінної регуляції своєї поведінки в період здійснення протиправних дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриневиц Е.Г. Катастрофы и невротические расстройства в Украине / Е.Г. Гриневиц, И.В. Линский // Архив психиатрии. 2005. – Т. 11, № 4. – С. 7–13.
2. Марута Н.О. Емоційні порушення при пограничних психічних розладах та алкогольній залежності (діагностика та принципи лікування): Методичні рекомендації / Н.О. Марута, О.І. Мінько. – Харків, 2003. – 20 с.
3. Ілейко В.Р. Обґрунтування експертних висновків в акті судово-психіатричної експертизи / В.Р. Ілейко, В.Б. Первомайський // Український медичний часопис. – 2003. – № 4. – С. 105–108.
4. Первомайский В.Б. Понятие «общественная опасность душевнобольного» в судебной психиатрии / В.Б. Первомайский // Государство и право. – 1992. – № 7. – С. 59–67.
5. Зайцев О.В. Співвідношення осудності, неосудності та обмеженої осудності / О.В. Зайцев // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2003. – Вип. 20. – С. 395–399.
6. Назаренко Г.В. Невменяемость: уголовно-релевантные психические состояния / Г.В. Назаренко. – СПб.: Изд-во Юридический центр Пресс, 2002. – 207 с.
7. Назаренко Г.В. Вина в уголовном праве / Г.В. Назаренко. – Орел: ОрЮИ МВД РФ, 1996. – 96 с.
8. Иванов Н.Г. Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности: [учеб. пособие для вузов] / Н.Г. Иванов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 224 с.
9. Антонян Ю.М. Преступность и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин // Ин-т гос-ва и права АН СССР; отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1987. – 208 с.
10. Лунц Д.Р. Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии / Д.Р. Лунц. – М.: Медицина, 1966. – 236 с.
11. Карпец И.И. О понятиях вменяемости и невменяемости в проблеме борьбы с преступностью / И.И. Карпец // Психические расстройства, не исключющие вменяемости (клинические и судебно-психиатрические аспекты): Сборник научных трудов. – М., 1984. – С. 3–11.
12. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции: [учеб. пособие для вузов] / В.А. Иванников. // Учебное пособие. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 208 с.
13. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Ф.С. Сафуанов. – М.: Смысл, 1998. – 189 с.
14. Морозова М.В. Проблема интеграции специалистов в экспертизе по уголовным делам: пределы компетенции психолога-эксперта при оценке вменяемости / М.В. Морозова, О.Ф. Савина // Психология и право. – 2011. – № 2.
15. Приходько Т.М. Проблема зменшеної осудності у кримінальному праві / Т.М. Приходько. – Одеса: Маяк, 1998. – 56 с.
16. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). / Балабанова Л. М. — Д.: Сталкер, 1998. — 432 с.
17. Южанинова А.Л. Некоторые особенности производства судебно-психологической экспертизы в гражданском судопроизводстве / А.Л. Южанинова, В.Ф. Енгальчев // Среднерусский вестник общественных наук. – 2007. – № 2 (3). – С. 36–39.